Spirit of Bosnia / Duh Bosne
An International, Interdisciplinary, Bilingual, Online Journal
Međunarodni, interdisciplinarni, dvojezični, online časopis

otkrivanje Bosne i Hercegovine u britanskoj putopisnoj literaturi (1844-1912)

Neval Berber

Prve tragove engleskog interesovanja za Bosnu i Hercegovinu nalazimo krajem 16. vijeka. Radilo se o vrlo kratkotrajnom interesovanju koje se brzo nakon toga, već početkom 17. vijeka, i ugasilo. Za prve putnike Bosna i Hercegovina je predstavljala samo jednu etapu u mnogo dužem putovanju sa Istanbulom kao posljednjim odredištem. Kada nisu putovali isključivo morem, jedan od puteva koji su prvo Englezi, a kasnije i drugi Britanci, odabirali da bi stigli do tog, za njih fascinantnog i punog čari, ali također i zastrašujućeg glavnog grada tada još snažne Osmanske Imperije, bio je i onaj preko Venecije, potom duž dalmatinske obale, pa preko planinske unutrašnjosti Balkanskog poluostrva. Ovaj put je prisiljavao putnike da se nakratko zaustave i u Bosni i Hercegovini. Kako Bosna nije predstavljala finalno odredište u njihovim ranim balkanskim putovanjima, kao i zbog vrlo kratkog boravka u njoj, britanski putnici su ostavili vrlo nejasna svjedočanstva o ovome području, i njihovi izvještaji su bili poprilično neprecizni i površni, čak i onda kad su se odnosili na same etape putovanja.

U 17. vijeku, kada se povećao broj putnika u Istanbul i Svetu Zemlju kopnenim putem, potreba da se putuje preko bosansko-hercegovačkih predjela je naglo prestala: umjesto da putuju dalmatinskim i bosanskim putevima i preko teško prohodnih planinskih područja, britanski putnici su radije išli sjevernim putem za Istanbul, preko Beča i Budimpešte, pa nakon toga južno, preko Panonske nizije, Srbije, Bugarske i Trakije. Radilo se o itineraru koji je postao prilično popularan u narednim vijekovima, kada su trgovci, diplomate i njihova pratnja putovali na Istok, zaobilazeći Bosnu i Hercegovinu. Iz ovih praktičnih razloga, čini se da do 1844. godine niti jedan britanski putnik nije boravio u Bosni i Hercegovini, a i ako jeste, onda nije ostavio o tome nikakvo pisano svjedočanstvo.

Godina 1844. obilježava ponovno oživljavanje britanskog interesovanja za Bosnu i Hercegovinu, nakon pauze od dvjesto godina. Uzrok tome je bilo povećanje britanskog javnog interesovanja za 'Tursku u Evropi' u 19. vijeku, koje je bilo potaknuto s jedne strane novim odnosom britanske vanjske politike prema Osmanskom Carstvu (od oko 1830. godine), a s druge strane uplitanjem Velike Britanije u Krimski rat (1854-1856). Ovo interesovanje se učvrstilo 1856. godine Pariškim mirom, kada se Britanija i službeno počela interesovati za Istočno pitanje. Samo godinu dana kasnije, 1857.

godine, Sarajevo je postalo i sjedište britanskog konzulata [1]

Dok je ovo interesovanje postalo aktuelno u četrdesetim i pedesetim godinama zahvaljujući i novim trendovima u britanskoj vanjskoj politici, ono se naglo pojačalo tokom seljačkog ustanka u Bosni (1875-1878). Ustanak je tako obnovio interesovanje britanske javnosti za Istočno pitanje, interesovanje koje je bilo blago popustilo nakon 1856. godine. Za razliku od prethodnog perioda, tokom ovih godina pojavljivanje britanskih putnika u Bosni je postalo redovitije. Štoviše, od ovog trenutka nadalje, to putovanje je najviše ovisilo o događajima vezanima za bosanski kontekst, potičući pisanje putopisa koji nisu više bili samo političkog karaktera, nego i naučnog, te, na kraju, i turističkog. Dakle, ovaj trend, koji je nastao sredinom 19. vijeka i postepeno se razvijao tokom sljedećih nekoliko desetljeća, nastavio se sve do 1912. godine, kada je naglo prekinut izbijanjem Prvog balkanskog rata. […]

Veza koju su putnici uspostavljali sa Bosnom je bila prouzrokovana političkim, društvenim i kulturnim uslovima na koje su nailazili ne samo u svojoj zemlji nego i u zemlji koju su posjećivali. Pored toga, veza između ta dva različita geo-kulturna pola je bivala dodatno obogaćena ličnim iskustvima putnika. Rodna i etnička pripadnost, kao i kulturno nasljeđe i politička orijentacija putnika su uticali na njihove opise Bosne i Hercegovine, zemlje koja je obično bivala percipirana kao geografski blizu, a kulturno daleko.

Britanci koji su putovali ‘osmanskom Bosnom’ u periodu između četrdesetih i šezdesetih godina 19. vijeka su prvo ‘otkrili’ ovu zemlju u geografskim terminima. Sedamdesetih godina njihovi nasljednici su s interesovanjem analizirali i kulturnu i društvenu stvarnost s kojom su se susretali. U ovom procesu otkrivanja bosanskog društva putnici su vršili selekciju materijala, dajući prednost jednoj vrsti činjenica nad drugima, primjenjujući svoje parametre ocjenjivanja, svjesno ili nesvjesno se koristeći već prethodno utvrđenim polaznim tačkama; ukratko, oni su prenosili jednu veoma kompleksnu sliku Bosne i Hercegovine i njezinog naroda. Namjera ove studije bila je dekonstruisanje ove slike kroz ispitivanje različitih faktora koji su uticali na prikazivanja Bosne i Hercegovina od strane britanskih putnika. Ona je potom nastojala da rekonstruiše britanske stereotipe i predrasude o Bosni i Hercegovini, fokusirajući se također na britanske putopise.

Zapadnjački imaginarni prostori i Bosna i Hercegovina

Kao što su neka postmodernistička naučna istraživanja pokazala, prostor, konceptualizovan kao proizvod društvenih odnosa, može da bude percipiran i kao dimenzija ljudskog postojanja okarakterizirana moći i simbolizmom [2]. […] Ova postmodernistička geografska svijest, također poznata i kao specijalna “geometrija moći”, može se pronaći i u nekim studijama koje su zadnjih godina bavile izučavanjem kulturnih i političkih relacija moći unutar Evrope. U knjizi Izmišljanje Istočne Evrope (Inventing Eastern Europe,1994), Larry Wolff je među prvima istražio ovo znanstveno područje.

I pored brojnih kritika, rad Larry Wolffa ostaje vrijedna polazna tačka za sve one koji žele izučavati zapadnjačka kolektivna prikazivanja koja se odnose na evropski

geografski prostor u zadnja tri vijeka. Aplicirajući teorije koje je Edward Said razvio u knjizi Orijentalizam (Orientalism, 1978), Wolff je, posvećujući najviše pažnje izučavanju rukopisa francuskih philosophes i voyageurs, pokazao da je u 18. vijeku zapadna Evropa "izumila" Istočnu Evropu kao svoju "komplementarnu drugu polovicu". Od tada pa nadalje, po mišljenju Wolffa, zapadni Evropljani su slici Istoka kao zaostalog i barbarskog područja, nastanjenog divljim i primitivnim narodima percipiranim kao kulturno i civilizacijski inferiornim, suprostavljali sliku Zapada kao prostora obilježenog visokim moralnim i civilizacijskim vrijednostima. Preko ovog procesa konstrukcije istočnoevropskog prostora kao zaostalog, autori su pod uticajem prosvjetiteljstva iznova iscrtavali mentalne karte, preokrećući podjelu prostora sa sjevera i juga na istok i zapad.

Značajno je spomenuti da je Wolff locirao početke novog mapiranja Evrope u doba stvaranja zapadnog pojma 'civilizacije', neologizma nastalog u 18. vijeku kojeg je Zapad koristio u odnosu na sebe, a čije je nastajanje olakšano savremenim konstruisanjem Istočne Evrope kao negativnog komplementa Zapada. No, evolucija koncepta civilizacije ne treba se smatrati jedinim elementom bitnim za nastajanje ovog pozitivnog-negativnog polariteta unutar Evrope; velika važnost je data i geografskom lociranju Istočne Evrope kao "Evrope i ne-Evrope". Po mišljenju Wolffa, ova geografski "neodređena lokacija" Istočne Evrope, koja je često bila identificirana sa konceptom granice, omogućila je zapadnim Evropljanima stvaranje zaostalog i nerazvijenog prostora koji je mogao posredovati izmedu civilizacije i barbarstva. […]

Taj isti koncept 'razmeđa,' koji je Wolff upotrijebio govoreći o Istočnoj Evropi, je 1997. godine dodatno istražila Maria Todorova, koja je, proučavanjem najutjecajnijih zapadnih slika Balkana i balkanskih naroda, značajno pomjerila Wolffov fokus istraživanja teme društvenih odnosa i odnosa moći unutar Evrope. Pozicionirajući Balkan nasuprot Saidovog Istoka, Todorova je također naglasila da i pored toga što je glavni diskurs koji postavlja Balkan kao 'drugost' unutar Evrope nastao u periodu modernog orijentalizma kojeg je analizirao Said, on ne treba da bude posmatran kao njegov poddiskurs nego kao diskurs koji se razvio nezavisno od njega. Među brojnim karakteristikama po kojima se 'balkanska drugost' razlikuje od one orijentalne je i "tranzicijski status" Balkana, karakteristika koja evocira Wolffovu tezu o istočnoj Evropi. Dakle, ako je s jedne strane orijentalizam percipirao Zapad i Istok kao dva "nekompatibilna entiteta i suprotna svijeta, iako kompletirana svijeta", balkanizam je, s druge strane, da se izrazimo figurativno, prihvatio Balkan kao most i raskršće: "Balkan", piše Todorova, "se poredio s mostom između Istoka i Zapada, između Evrope i Azije".

Prisustvo britanskih putnika u Bosni, kao što smo već spomenuli, je bilo usko povezano sa Istočnim pitanjem, kao i sa nemirima unutar Bosne. Sedamdesetih godina 19. vijeka Bosna i Hercegovina je, uz Bugarsku, postala za Britance glavna zona interesa na Balkanu, i kao takva je privlačila najviše putnika.

U ovom periodu putnici su stizali u Bosnu sa sjevera, prelazeći rijeku Savu u Gradišci, Brodu ili Raci, te rijeku Unu u Kostajnici, držeći te rijeke za fizičke i administrativne granice koje su odvajale Austro-Ugarsku Imperiju od Osmanskog Carstva, ali također, a možda i ponajviše, za simboličke granice koje su označavale tačku na kojoj je istočni barbarizam zauzeo mjesto zapadne civilizacije. Administrativna granica koju su putnici

prelazili je bila označena rijekama koje su geografski bile locirane na sjeveru i sjeverozapadu, što je prisiljavalo putnike da se kreću smjerom sjever-jug. No, bez obzira na ovo 'vertikalno' kretanje, britanski putnici su smatrali Bosnu za istočnoevropsku oblast, kako je to shvaćao Wolff, kao da taj prelazak preko granice nije prisiljavao putnike na kretanje u smjeru sjever-jug, nego zapad-istok.

Ono što su putnici ostavljali iza sebe, u 'njemačkoj' Gradišci, Brodu, Rači i Kostajnici, po prelasku rijeka koje su dijelile gradove na njihove 'austrijske' i 'turske' dijelove, bilo je suprotstavljano onome što se nalazilo na 'turskoj' strani tih istih gradova. Štoviše, pozitivnoj slici austrijskih gradova kroz koje su putovali putnici su suprotstavljali sliku turskih gradova u koje su ulazili, obojenih negativnim tonovima. Upravo zbog toga se britanski putopisi o Bosni iz 19. vijeka mogu smatrati za jednu bogatu zalihu slika koje su pokazivale na koji način je Zapad konstruisao svoju sliku civilne i moralne superiornosti, nasuprot slike barbarizma i dekadencije Istoka. Za razliku od onoga što je Wolff pokazao pišući o Istočnoj Evropu, vrijednost ovih dihotomnih principa u britanskim putopisima o Bosni nije vidljiva prije 19. vijeka. Prikazivanja Bosne i Hercegovine kao zemlje istočnoevropskog podneblja ne upućuju na nastanak u 17. i 18. vijeku već pokazuju kako se jedan te isti diskurs razvio u različitim zapadnoevropskim zemljama u različito vrijeme, stižući u Bosnu tek sredinom 19. vijeka.

Prvi tragovi ovakvog shvaćanja se mogu naći 1872. i 1873. godine, kada Arthur J. Patterson i Humphry Sandwith stižu u Bosnu putujući Savom i Unom, dvjema rijekama koje su u njihovim očima predstavljale graničnu liniju između Zapada i Istoka. Pa ipak, ova dva putnika, iako nisu oklijevali da suprotstave Zapad Istoku, nisu opisivali Istok prvenstveno u negativnim terminima. Radije, njihovi opisi Bosne su se isticali po egzoticizmu, prikazujući prije svega ovu zemlju kao mjesto istočnjačkog šarma koji je dražio putnikovu maštu bogatim repertoarom slikovitih i fantastičnih prikaza. Arthura J. Pattersona je jedna takva slika na koju je naišao u nekoj prodavnici "Turske Kostajnice" podsjetila na scene koje su se obično mogle vidjeti na ilustracijama turističkih vodiča sa Istokom kao glavnim odredištem:

> Između dvije Kostajnice rijeka je podijeljenja jednim ostrvom na Unu i Unicu […]. Nakon što smo stigli na tursku stranu rijeke, prošli smo pored niza otvorenih prodavnica, ili, još bolje, kioska, gdje se prodavao duhan […] i još neka siromašna i neluksuzna roba za potrebe muslimanskog stanovništva. Prodavnice su sličile onima koje je moguće vidjeti na ilustracijama putovanja na Istok.

Humphry Sandwith je ponudio opis ove zemlje na još egzotičniji način. Bosna na koju je on naišao u Bosanskom Brodu je prikazana dobro poznatim slikama kojima su zapadnoevropski putnici najčešće opisivali azijske ili sjevernoafričke dražave:

> Nakon malo vremena stigli smo u Bosanski Brod; tamo su se nalazili već od prije prepoznatljivi likovi koji su sjedili na verandama u vrlo lošem stanju, s turbanima na glavama i prekrštenih nogu, ili za klimavim

> tezgama, provodeći dane pušeći ili prebirući tespih prstima.

Dvije godine nakon toga, 1875, odmah nakon izbijanja bosanskog ustanka, kroz Bosnu su putovali James Creagh i Arthur J. Evans. Obojica su stigli u zemlju sa sjevera, prešavši rijeku Savu, kao i njihov zemljak Humphrey Sandwith prije toga. Iako ova dva putnika nisu imali priliku da se sretnu, njihovi putopisi objavljeni 1876. godine svjedoče da su posjetili Bosnu u istom periodu, putujući kroz zemlju sa sjevera prema jugu. Ono što ih također povezuje su i sličnosti u prikazivanju ove zemlje i njezinog naroda koje su ostavili; tako su obojica opisali zaostalost bosanskih gradova i degradaciju njihovih stanovnika naspram modernosti i snage njihovih austrijskih pandana.

Ono što odmah iznenadi čitaoca kada se susretne sa putopisom James Creagha je jezik koji je koristio u opisima turskog Broda kao grada koji nadopunjavao "Njemački Brod": "Grad na lijevoj obali se zove Njemački Brod, a onaj na desnoj Turski Brod […] i pored toga što među njima postoje vrlo slabe veze, drugi je poput predgrađa prvog". Creagh potom dodaje ovoj slici još jednu, koja razmatra prvi grad nasuprot drugom, opisujući pristalište u "Njemačkom Brodu" "modernim" ("Parabrod prvo staje u Turskom Brodu […] a nakon toga […] se usidri u modernom pristaništu u Njemačkom Brodu"). Na kraju, ove dvije geografske lokacije su suprotstavljene jedna drugoj kroz poređenje "dostojanstvenih istočnjaka" iz Turskog Broda sa "austrijskim vojnicima" Njemačkog Broda, i raznobojnosti prvih sa dvobojnošću drugih:

> Dostojanstveni istočnjaci, odjeveni u komotne šarene halje i velike turbane, se polako kreću niz put uz vodu; dok u zemlji krišćana, iako odvojenoj od ove istočnjačke slike samo uskim kanalom Save, tornjevi crkve malog njemačkog grada nadilaze krovove kuća, a austrijski vojnici, u bijelim tunikama i laganim plavim hlačama, izležavaju se na stolicama u nekom ukrašenom parku.

Kada Cregah konačno stupi u Turski Brod, cijela njegova pažnja je fokusirana na opisivanje razlika između dvije stvarnosti, što ovaj pisac čini sa posebnim zanosom. Za njega, bez obzira na bliskost u geografskom smislu, razlike između dva grada i njihovih stanovnika tako su velike da ga podsjećaju na situacije koje su Englezi doživljavali u Bombaju: "Putnik koji se uputi iz Southhamptona za Bombaj oko Rta Dobre nade, može da primijeti nakon putovanja od nekoliko mjeseci velike razlike u izgledu ta dva grada i njihovih stanovnika". Na kraju, ovaj autor sažima razlike između dvije riječne obale u slici koja orijentalizira Turski Brod i okcidentalizira Njemački Brod, počevši od običaja i odjeće stanovnika:

> Razlika između Njemačkog Broda i Turskog Broda nije ni u koju ruku manje značajna. Prvi, kao što mu i samo ime govori, je mali austrijski grad; a u ovom drugom […] trgovci prodaju robu u kioscima ispred svojih kuća i sjedeći prekrštenih nogu puše dugačke lule na pravi istočnjacki način. […] žene skroz omotane u dugačke i jako široke bijele mantile,

> sakrivene klize od kuće do kuće; vjernici, uvjereni da je čistoća ključna stvar kod molitve, peru brade i glave u fontanama u dvorištima džamija. […] Muškarac sa šeširom je predmet radoznalosti u onolikoj mjeri u kojoj bi bio da je u Bagdadu; ni neposredno kršćansko susjedstvo nema nikakav uticaj na navike, ponašanje, običaje ili religiju Turaka.

Arthur J. Evans je manje sklon nego Creagh kontrastiranju jedne oblasti s drugom, ali je puno eksplicitniji u opisivanju u negativnom svjetlu bosanskih gradova pod osmanskim uticajem. Nakon što se Evansu otvorio prozor u 'osmansku Bosnu' po prelasku granice sa Austro-Ugarskom Imperijom na rijeci Savi, koju on metaforički naziva "Rubikonom" ("kako bilo da bilo, prešli smo Rubikon, i pristali na tursku obalu"), njegov zapadnoevropski mentalitet ga je naveo da primijeti veliki stepen barbarstva. U glavi ovog putnika područje odmah zadobiva negativan oblik, što se može primijetiti u opisu koji naglašava zaostalost vojnika kojeg susreće na ulici: "kako bilo da bilo, prešli smo Rubikon, i pristali na tursku obalu usred grupe malih plemića sa turbanima, iz koje nam je odmah prišao neki traljavi vojnik i otpratio nas do jedne četrvrtaste karaule sa vernandom, odnosno čuvarove postaje. Naš vojnik je ponovo privukao našu pažnju pokretom ruke i mi smo krenuli za njim do prefekta, odnosno mudira, da bi mu pokazali naše pasoše". Situacija opisana na bosanskim ulicama se suprotstavlja načinu na koji su bili odjeveni Arthur J. Evans i njegov brat Lewis; iako to nije otvoreno opisao, u Evansovim očima njihov način odijevanja je u suprotnosti sa onim na što je nailazio u mjestima koja je posjetio, jer je izazivao čuđenje kod lokalnog stanovništva: "Naša pojava je po običaju izazvala veliko čuđenje velikih turbana malog gradića". Ovome se može dodati opis pretrpanih bosanskih ulica, djevojčice etiopskog porijekla i prednja soba jednog konaka bez vrata i prozora; sve su to bili elementi koji su tvorili sliku jedne prilično dekadentne i barbarske Bosne:

> Grupa bosanskih klinaca nas je pratila u stopu; krajičkom oka smo primijetili neku crnkinju Etiopljanku, koja nam se koketno smiješila iza vrata. Kako mudira nije bilo kod kuće, morali smo ga pričekati u predsoblju njegovog konaka–ako je moguće nazvati "sobom" mjesto koje nije imalo ni vrata ni prozore […]; odmah nako što smo sjeli na platformu ili uzdignutu plohu – koja u drugim gradskim kućama, po turskom običaju, inače služi trgovcima kao mjesto za izlaganje robe – postali smo predmet interesovanja za gomuilu prolaznika koji su u grupicama sa ulice ili iz prodavnica lubenica preko puta "buljili u nas" i tako provodili svoje slobodno vrijeme.

Ono što Evans opisuje u negativnim terminima istovremeno je percipirano i kao drugačije; na suprotnoj obali rijeke on tako nalazi jedan potpuno "novi svijet": "Za nas se također radilo o kratkom predahu, u kojem smo mogli uočiti o kakvom se novom svijetu radilo". […]

Ove slike koje nalazimo u britanskim putopisima o Bosni, koji suprotstavljaju Istok i Zapad, a ponekad čak prikazuju moralnu i civilizacijsku superiornost Zapada u odnosu na dekadenciju i barbarstvo Istoka, u neku ruku potvrđuju dobro znanu tezu geo-

simboličke podjele evropskog prostora na Istok i na Zapad.

No, nagli i izravni ulazak u ovaj evropski Istok, oličen vizuelno i fizički rijekom, čini se da ne odgovara u potpunosti interpretativnim modelima koje su Wolff i Todorova razradili u pomenutim studijima. Ako su u slučaju istočne Evrope i Balkana zapadni imaginariji ovisili o elementima neodređenosti, granične pokretljivosti, kao i o liminalnim i tranzicijskim situacijama koje su postepeno vodile iz jedne stvarnosti u drugu, u slučaju Bosne je potrebno napraviti figurativni skok. Slika Bosne koju su britanski putnici u Bosni konstruisali za publiku kod kuće može se shvatiti kao jedna posebna i nezavisna konstrukcija unutar istočnoevropskog geografskog prostora. I kulturna fizionomija slike ovog 'bosanskog Istoka' bila je u mnogo čemu drugačija od one koju su Wolff i Todorova izanalizirali za evropski Istok. Bez obzira na to što se i ovaj Istok konstruisao na suprotstavljenosti zapadnoj Evropi, u imaginaciji putnika on je imao drugačiju simboličku lokaciju koja je bila izražavana u sopstvenim formulama i sadržajima, i smatrana kulturno odvojena od drugih istočnoevropskih i balkanskih zemalja.

Ovi putnici su smatrali Bosnu za unutarevropski prostor koji je bio istočnije od Istoka, a slika ove zemlje je posjedovala karakteristike koje su bile sličnije 'orijentalnoj drugosti' koju je analizirao Edward Said nego Wolffovoj 'istočnoj Evropi'. Suprotno od operacije mentalnog mapiranja koja je kod zapadnih Evropljana, po mišljenju Wolffa, nastala poređenjem i suprotstavljanjem Istočne Evrope Zapadnoj Evropi ("operacije mentalnog mapiranja su se najviše odnosile na grupisanje i poređenje: grupisanje zemalja Istočne Evrope [...] i njihovo poređenje sa zemljama Zapadne Evrope"), u slučaju britanskih putnika u Bosni, iako je ovo područje često bilo poređeno sa zemljama Zapadne Evrope, ono se nije nikada grupisalo sa drugim zemljama Istočne Evrope nego sa Turskom, Srednjim Istokom, Afrikom i Azijom. Ovaj skok, kojim je britanski imaginarij prebačen iz srca Balkanskog poluostrva u centar Istoka koji budi sjećanje na Saida, najviše je bio prouzročen britanskim 'otkrićem' duboko ukorijenjene islamske tradicije u ovoj zemlji jugoistočne Evrope.

Bosna je Istok

Ako uzmemo u obzir sve što smo do sada naveli u vezi s britanskim putnicima u Bosnu 19. vijeka, mnogo manje nas iznenađuje to da se Bosna u njihovim putopisima poredi sa Azijom ili čak Afrikom, zadobijajući pritom karakteristike područja nekompatibilnog sa evropskim Zapadom, te djelomično i sa evropskim Istokom. Nalazimo tako brojne primjere putnika iz sedamdesetih godina koji su poredili Bosnu sa Azijom i Afrikom, 'stvarajući', iz perspektive mentalne geografije, jedan 'autentični Istok' unutar Evrope. James Cregah je, na primjer, poredio Bosnu sa Indijom, zemljom koja je za britanske pisce predstavljala pravi pravcati Istok: "On [putnik]", piše Creagh, "bi mogao pješačiti kopnom do centra Hindustana, a da ne primijeti niti jednu veliku razliku u načinu življenja koji je tolikoj mjeri jednak na čitavom Istoku".

Cregah je također poredio Bosnu koju je nazivao "Turska" sa indijskim gradovima, naročito sa Hajderbadom, naglašavajući da "indijski fakiri često stignu u Brod pa se osjećaju kod kuće kao da su u Hajderbadu". Paulina Irby i Humphry Sandwith su bili još izričitiji u svojim asocijacijama: posmatrajući Bosnu, oni su često naglašavali kako ih je ta zemlja podsjećala, po mišljenju Irby, na "barbarsku", ili, po mišljenju

Sandwitha, na "muslimansku" Aziju. Tako je Irby primijetila da je Bosna, iako geografski blizu onome što je ona smatrala "evropskom civilizacijom", u pogledu društvenih uslova najzaostalija od svih oblasti "Turske u Evropi". U njezinim očima ova zemlja ima "divlji i orijentalni izgled", a putnici koji bi ju posjetili nisu mogli a da ne pomisle da se nalaze u "divljini Azije":

> Bosna, uključujući Hrvatsku i Hercegovinu [...], je zemlja divljeg i orijentalnog izgleda, između dalmatinske obale Jadranskog mora i napredne kulture Srbije, Mađarske i Hrvatske. Pređete li granicu i stupite u ovu zemlju, može vam se dogoditi da pomislite da ste u divljini Azije.

Po riječima Sandwitha, čak je i bosanski pejzaž ličio na onaj azijski: "Dok sam putovao po gudurama i obroncima bregova, stalno sam se prisjećao Azije". On je također Bosnu držao za zemlju kulturno opречnu Engleskoj, poredeći ju prvo sa Timbuktuum, a potom je opisujući i kao vrlo "muslimansku" zemlju:

> Ne bi se baš moglo reći da previše preuveličavam kada kažem da biste naišli na puno veću razliku u svemu da vas bace iz nekog engleskog sela u Timbuktu. Putovao sam u vrlo daleke dijelove Turskog Carstva, među nomade Mezopotamije i Kurde na perzijskoj granici, ali nikada nisam više osjećao da se nalazim u muslimanskoj i azijskoj zemlji nego sada, s tim izuzetkom što se ovdje mogu naći vrlo dobre ceste.

I Arthur J. Evans je u Bosni pronašao prizore koji su ga podsjećali na Aziju i Afriku: "Putnici koji su već vidjeli turske oblasti Sirije, Armenije i Egipta, kada dođu u Bosnu smjesta se iznenade kada prepoznaju poznate prizore iz Azije i Afrike ponovljene u oblasti evropske Turske". I dok je ovaj putnik, s jedne strane, iznosio činjenicu da su se Bosanci definisali sebe naspram druge obale rijeke Save, gdje su smatrali da leži Evropa, s druge je strane u svojim putopisima poredio Bosnu sa Azijom: "Bosanci smatraju drugu stranu Save 'Evropom', i potpuno su u pravu; jer vas petominutno putovanje u potpunosti vodi u Aziju". Te iste godine, anonimni putnik koji je pisao za The British Quarterly Review poredi Bosnu sa Kurdistanom ("Opšti izgled Bosne i Hercegovine je barbarski u skoro istoj mjeri kao i izgled najzaostalijih dijelova Kurdistana"), ne razlikujući se pri tom od Evansa.

Ono što proizlazi iz ovih putopisa je i to da Britanci nisu percepirali Bosnu kao orijentalni prostor samo u 'čisto' geografskom smislu, poredeći ju sa Azijom i Afrikom; u istom periodu nailazimo i na brojne primjere kulturne orijentalizacije Bosne. To je sugerirano i prikazivanjem ove zemlje kao oblasti ustrajne u očuvanju tradicionalnih i osmanskih običaja. Krajni rezultat je bila slika ovog Istoka kao kulturno daleke zemlje, sa karakterističnim džamijama okićenim orijentalnim munarama, zemljom kojomhodaju maramom pokrivene žene i lijeni muškarci sa turbanima na glavama.

Proces orijentalizacije ove zemlje koja se još nalazila pod uticajem Osmanskog Carstva je prisutan već u samom imenu kojim je nazivano bosansko stanovništvo: "Ulice i čaršija su bile prepune istočnjaka različitog nacionalnog porijekla; a pored Grka,

Židova, kršćana i Turaka, vidio sam i nekoliko indijskih muslimana" (James Creagh). Ono što je činilo ovaj 'evropski Istok' još intenzivnijim bilo je i prikazivanje Bosne kao mjesta u kojem se inzistiralo na očuvanju tradicionalnih navika i vjerovanja, "koja ni uticaj susjedne kršćanske zemlje na navike, običaje, nošnje ili religiju Turaka", kao ni znakovi modernizacije koji su pristizali iz drugih krajeva Osmanskog Carstva, nisu mogli promijeniti.

Muslimansko stanovništvo Bosne je prikazivano kao neprijateljski raspoloženo prema turskoj vrsti kape, poznate kao fes, koja je od 1839. godine predstavljala simbol postepene modernizacije Osmanskog Carstva: "Što se tiče uvođenja fesova, carska naredba je ovdje skoro prouzrokovala ustanak; i do dan-danas među muslimanskim stanovništvom fes se može naći skoro samo kod oficira, dok ostatak vjernika nosi velike turbane karakteristične za Istok". Dok u ovom citatu Evans pominje turbane kod viših slojeva, Sandwith piše o nižim slojevima: "pred veče smo stigli u otužni Tchabtji [Čelebić], malo mjesto sa malom čaršijom, gdje muslimani sa velikim turbanima presjede čitav svoj život u iščekivanju mušterija koje rijetko dolaze". Ponekad se uz turbane muškaraca spominju i ženske marame, kao i maulouke, tradicionalni turski mantili koje su nosili muškarci:

> Ni u jednoj evropskoj pokrajini Turske pokrivanje maramom nije tako prošireno. Priča se da su se doskora u Bosni mogli vidjeti janičarski turbani u obliku jajeta, i da je maulouka, najskupocjeniji od svih mantila, koji je već odavno nestao, još dugo živio među ovim bosanskim aristokratima.

Ovo predstavljanje Bosne kao bedema tipičnih osmanskih i islamskih tradicija je obogaćeno i orijentalističkim slikama koje su podsjećale na navodnu sklonost ljenosti i inerciji, posebice muslimanskog stanovništva Bosne. Radilo se vjerovatno o jednoj od najjačih slika kojom se podvlačilo vjerovanje da je Bosna jedna vrsta dekadentnog Istoka. U Creaghovom putopisu, na primjer, putnik je priznao da se osjećao 'lijeno' na 'istočnjački' način: "Sjedio sam na jastuku na verandi, udišući smirujući dim dugačkih lula"; isti 'dolce far niente' 'istočnjačkog porijekla', ovaj putnik je primjetio i kod nekih "trgovaca" "koji su na otvorenima tezgama ispred svojih kuća, sjedili prekrštenih nogu na turskim ćilimima i pušili dugačke lule na pravi istočnjački način".

Sličan efekat se može primjetiti i u nekim scenama koje je prizvala Paulina Irby, opisujući "čaršiju ili bazar" kao mjesto gdje su "sjedili Turci sa turbanima na glavama, u svojim prodavnicama ispred uobičajenih bijednih lubenica, mančesterskog pamuka […] i fildžana"; Evans je primjetio tu istu inertnost i lijenost i u jednoj kafani u Tešnju:

> Odavde sam se uputio prema kafani u susjedstvu, koju sam otkrio kada sam ušao u drugu štalu i popeo se drugim stepenicama; nakon što sam ostavio L. […] našao sam se u društvu jedne grupe Turaka koji su naizmjenično pili moku i pušili dugačke čibuke – budući da su pripadali staroj školi, i bili odjeveni u široke halje, sa turbanima na glavama. […]

Bosna druge polovine 19. vijeka, duboko utonula u islamsku kulturu iz koje su proizlazili islamski običaji i navike, u britanskim putopisima je bila podvrgnuta procesu orijentalizacije. Nakon prelaska rijeke Save, putnici su stizali u "zemlju islama gdje su se uzdizali dugački i otmjeni minareti turskih džamija" (James Creagh), kao i u zemlju "azijatskog despotizma" (Humphry Sandwith).

Ova konstrukcija Bosne kao 'autentičnog Istoka' u Evropi je nastala u isto vrijeme kada i moderna slika Istoka na Zapadu, koja je, kao što je pokazao Edward Said i studije nakon njegovog Orijentalizma, nastala krajem 19. vijeka, baš kada britanski putnici koje smo analizirali posjećuju Bosnu. Orijentalna slika Bosne predstavlja tako jednu kulturnu konstrukciju koja sadrži karakteristike zapadnjačke slike Istoka i zbog toga ju nije moguće izučavati nezavisno od njega. […]

'Orijentalizam balkanskog porijekla'

Potrebno je naglastiti da je i nakon austrijskog zauzimanja Bosne, te na početku 20. vijeka, za razliku od drugih oblasti Balkana za koje je bio karakterističan balkanski diskurs, orijentalna komponenta ostala vrlo jaka za Bosnu. Taj specifični orijentalizam se može objasniti produženom vladavinom Osmanskog Carstva u ovoj zemlji, kao i islamom koji je bio duboko ukorijenjen među bosanskim stnovništvom, sa svim svojim 'evidentnim' implikacijama, od arhitekture do načina odjevanja i svakodnevnih običaja. Čini se da je Islam, stari izvor tjeskobe kod Evropljana, i iznova otkriven u svojoj balkanskoj verziji sedamdesetih godina 19. vijeka, odigrao glavnu ulogu u izmještanju Bosne iz 'evropske civilizacije' i njenom lociranju unutar jednog više orijentalnog a manje istočnoevropskog ili balkanskog prostora (kao što je već bilo rečeno, posljednja dva se smatraju mjestima 'na razmeđi'). […]

U svakom slučaju, ne bismo smjeli zanemariti uticaj balkanizma na britanski orijentalizam vezan za Bosnu nakon sedamdesetih godina 19. vijeka. Ova specifična pojava se može uočiti u tim istim putopisima ako se fokusiramo na procese okcidentalizacije 'bosanskog Orienta' koji su proizašli iz geografskih, političkih, rasnih i religioznih faktora.

Krajem sedamdesetih godina 19. vijeka, 'orijentalna Bosna' britanskih putnika je zadobila tonove 'neodređenosti', djelimično podsjećajući na tranzicijski status tipičan za Balkan. Orijentalizam koji su putnici prihvatili u slučaju Bosne je očigledno pao pod uticaj balkanizma; tako je 'bosanski Istok' zadobio karakteristike koje su za većinu zapadnih Evropljana tih istih godina bile tipično balkanske – a za nas balkanističke.

Da bismo se približili ovom fenomenu najbolje je pristupiti analizi putopisa Evansa i Sandwitha, čiji brojni primjeri orijentalističke retorike odlično ilustruju način na koji su vršili 'hibridizaciju' 'orijentalizirane Bosne' uvodeći tipično zapadnjačke elemente; na taj način oni su djelomično okcidentalizirali ovu oblast Istoka:

> Papirnate cigarete! – prije dvadeset godina imali su nargile od istočnjačke ambre, ukrašene zlatom i dragim kamenjem, čarobno barbarski; ali njihovo vrijeme je prošlo; Zapad nadolazi, a Istok se povlači; i sada, čak i u konzervativnoj Bosni, lula je pretvorena u simbol zaostalosti! Sic transit

> gloria mundi. (Arthur J. Evans)

Bila mi je ponuđena cigareta, koja je izgledala tako prefektno neturski da sam ju odbio – očigledno kršenje turskih običaja. (Humphry Sandwith)

Cigarete su predstavljale simbol, iako negativan, dolaska Zapada u Bosnu; u očima ovih putnika cijena odricanja je bila prevelika: propadanje orijentalnih tradicija i primanje dekadentinih zapadnih običaja – što su Evans i Sandwith odbili da prihvate. Posljedica toga je bila, kao što riječi iz Evansovog putopisa svjedoče, takva da je statičnu viziju granica kulturnih područja, utjelovljenu u ideji rijeke kao granice između dva svijeta, pratila slika osmoze između ta ista dva svijeta, koja se izražavala idejom pokretne granice. Koncept zemlje sa karakteristikama Orijenta je zadobio novi oblik, a navodno nadiranje Zapada prema Bosni je ono što se može primijetiti.

Ta ista djelimična okcidentalizacija Istoka se može primijetiti kada Evans konkretno piše o običajima i navikama bosanskih muslimana. Evans se fokusirao ne samo na njihov konzervativizam, ili fundamentalizam, nego i na ono što ih je činilo sličnim Evropljanima, ili drugačijim od Turaka i drugih osmanskih muslimana. Njegovo pominjanje nepostojanja poligamije u zajednici bosanskih muslimana je dakako u velikoj suprotnosti sa njegovim načinom razmišljanja koje smo ranije analizirali, kada je Bosnu predstavljao kao bedem islamskih i osmanskih običaja:

> Saznali smo da je poligamija bila skoro nepostojeća u ovim krajevima. Istina je da je izumirala i u drugim predjelima Turske, ali ovdje čini se da nije nikada ni stigla. Ono što je još uvijek vjerovatno izuzetak među dobrostojećim Turcima je to da i najbogatiji Bošnjaci imaju samo jednu ženu. Za neke od njih se govori da imaju konkubine, ali ovdje javnost ne prihvata muslimana koji se ženi više od jednog puta.

Slično tome, i u suprotnosti od prethodnih primjera vezanih za proces orijentalizacije bosanskih običaja i načina odjevanja bosanskih muslimana, određen stepen okcidentalizacije muslimana se može percepirati u opisima njihovog načina odijevanja. Patterson je, na primjer, opisao jednog bosanskog muslimana koji je nosio "samo malo orijentaliziranu, evropsku odjeću sa crvenim fesom na glavi". Irby je primijetila kadiju "sa evropskim crtama lica":

> Niko nije nastojao biti prijatniji od kadije, ugledne ličnosti koja nam se rijetko približavala na drugim mjestima. Bio je to visok i muškarac svijetle puti, sa evropskim crtama lica, koji nam je pomogao da si predočimo kako su izgledali njegovi preci vitezovi kada su po prvi put stavili turban.

U sedamdesetim godinama 19. vijeka, putnici koji su pisali na ovaj način o običajima bosanskih muslimana kao da su stvarali ideju Bosne kao prostora na Istoku okarakteriziranog islamom, koji se polako kretao prema evropskom Zapadu. Ova operacija je bila moguća zahvaljujući činjenici da su se u tekstovima putnika

preklapala dva različita diskursa, orijentalizam i balkanizam (ovaj drugi je zadobio svoj definitivni oblik baš u vrijeme kada su putnici počeli stizati u Bosnu i Hercegovinu).

Proces relativne okcidentalizacije Istoka u sedamdesetim godinama 19. vijeka je nastao pod uticajem barem dva faktora unutar bosanskog konteksta, koja su se ispreplela sa predrasudama britanskih putnika: kao prvo, geografska pozicija Bosne i njezina blizina Zapadu utjelovljenog u očima putnika Austro-Ugarskom Imperijom od koje ju je djelila samo rijeka; drugo, putničko otkriće slavenskog porijekla Bosanaca, uključujući bosansko muslimansko stanovništvo. Britanski liberali su za vrijeme Istočne krize pokušali da ponovno procijene Slavene, naglašavajući njihovu sposobnost da dostignu vrhove civilizacije i da formiraju nacije po primjeru zapadnoevropskih nacionalnih država. Gledajući na svijet iz perspektive 'naprednog' evolucionizma i ne odustajući od ideje inferiornosti naroda na granici Evrope, ovi putnici nisu negirali narodima koje su smatrali nerazvijenim mogućnost da napreduju u moralnom smislu, i da postepeno napreduju prema civilizaciji, unutar i agrarne i političke sfere.

Ovu postepenu okcidentalizaciju 'bosanskog Istoka' sa još većom jasnoćom vidjeli su putnici koji su posjetili Bosnu za vrijeme austrougarske okupacije. Tekst The Balkan Peninsula, čiji je autor je francuz Emile de Laveleye, je egzemplaran u tom smislu. De Laveleye je opisao suprotnosti između dvije obale rijeke Save koristeći orijentalističku retoriku ("Postoje dva Broda, suprotstavljena jedan drugom, na svakoj obali Save: Slavonski Brod, kao vrlo važna tvrđava i baza za operacije austrijske vojske koja je okupirala nove oblasti, i Bosanski Brod, koji je pripadao Turskoj"), i upućujući na to da rijeka Sava predstavlja simboličku granicu između dva svijeta ("dvije civilizacije, dvije religije, dva potpuno različita načina življenja i razmišljanja, ovdje se sreću licem u lice, odvojeni rijekom"). No, on se ovdje nije zaustavio već je nagovijestio kraj ovoj stoljetnoj oprečnosti, koji bi se trebao odigrati nestajanjem 'muslimanskog karaktera' pod austrijskom vlašću: "istina je da je stotinama godina ova rijeka stvarno odvajala Evropu od Azije, ali će muslimanski karakter brzo nestati pod uticajem Austrije".

Razlog ovom pomaku se bez sumnje može naći u novoj austrougarskoj administraciji, koja je nakon 1880. godine dobila podršku i od Velike Britanije. Putnici koji su stizali u Bosnu u ovom periodu su prepoznavali znake "civilizacije" gotovo posvuda; njihovi opisi ove zemlje su svjedočili o modernizaciji i napretku na ovom 'bosanskom Istoku'. Benjamin Kállay je "povratio u civilizaciju" narod koji je stotinama godina bio "žrtva neobrazovanosti, fanatizma, pa čak i barbarizma". Često nailazimo i na oduševljene komentare o promjenama koje su se, kako su putnici primjećivali, dogodile u kratkom vremenskom razdoblju:

> Nigdje u Evropi nije se tako brzo povećao broj stanovništva i blagostanje, dok stari slikoviti gradovi zadobivaju duh radišnosti. U vrijeme dok je bila tlačena Turcima, Bosna je praktično nestala iz tokova civilizacije, sve do 1875. godine, kada se narod, ogorčen ucjenama, pljačkama, krađama, ubistvima i progonima zbog vjere, pobunio. Evropske sile su ju stavile pod austrijsku zaštitu, koja predstavlja najznačajaniji primjer administrativne reforme za koju se zna u modernoj istoriji, i pokazala da postoji mogućnost da se stranim rasama vlada pravedno i dobrohotno. (W.E. Curtis)

Ako je između 1875. i 1878 godine ova 'orijentalizirana Bosna' bila podvrgnuta blagom procesu okcidentalizacije, nakon 1880. u očima putnika Bosna je izgledala kao zemlja puno bliža zapadnoevropskim državama nego u prethodnim godinama. Najdrastičniju razliku su činila pomjeranja cijelog područja na kolektivnoj mentalnoj karti: Bosna nije više bila samo Istok koji se mogao geografski i kulturno uspoređivati sa Turskom, Azijom i Afrikom, već sve više i sa samom Evropom. To se jasno može primijetiti u svjedočenjima putnika koji su tvrdili da je bilo moguće posjetiti Bosnu ne samo "bez izlaganja prijatnim odricanjima ili posebnim patnjama" nego i bez "napuštanja Evrope". (H.G.S.A.O. de Blowitz)

Ovakvo preklapanje diskurzivnih formacija, kao što je preklapanje balkanizma sa orijentalizmom, može se objasniti skorašnjim interpretacijama orijentalnog diskursa koje su nastale kritičkim čitanjem Saidovog orijentalizma. Prije svega, ova vrsta studija je primijetila ograničenost interpretacije koncepta diskursa kod Saida, koja ga je navela da protumači orijentalizam kao 'zatvoren' i 'stabilan' teren bez proturječja. No, kako su primijetili neki naučnici, da bi se izbjeglo uniformisanje procesa kreiranja drugosti, potrebno je razmotriti orijentalizam i kolonijalizam sa Foucaultovog gledišta koncepta diskursa, sa tačke 'nestalnosti' i 'svudašnjosti'. Lisa Lowe je, na primjer, primijetila Foucaultovo shvatanje koncepta diskursa kao "nepravilne serije pravilnosti koje sačinjavaju predmet znanja". Po mišljenju ove naučnice, iako su zapadni izvori iz 18. i 19. vijeka iz kojih je nastala ideja Istoka uglavnom bili jedni te isti, uklapajući se pri tom u dimenziju 'pravilnosti', "način na koji su se ti materijali kombinirali da bi stvorili kategoriju 'Istoka' ne podudara se sa kombinacijama stvaranja 'Istoka' u drugim istorijskim momentima, ili u drugim nacionalnim kulturama". Evidentno je da Lowe pokušava da se vrati ideji po kojoj ni uslovi diskurzivnih formacija, ni predmeti znanja nisu identični, statični ili trajni kroz vrijeme. Dakle, metodološka preorijentacija koju nam nudi Lowe, koja se fokusira na fluidnost diskursivnih uslova kao i njihovih predmeta znanja, konačno je ponudila koncept diskursa ne kao 'zatvornog' i 'stabilnog' sistema, nego kao otvorenog terena ili, kako ona piše, kao "multivalentnog, preklapajućeg, dinamičnog terena", unutar kojeg se diskurzivne formacije predodređene istorijskim i kulturnim faktorima presijecaju: "Susrećem se sa ovim problemom kao nečim što bi se moglo nazvati veza aparatura koja nije zatvorena nego otvorena, nije ustaljena nego pokretna, nije dominantna iako sadrži dominantne formacije, itd."

Ono što proizlazi iz ovih razmatranja je to da je orijentalizam jedan heterogeni i kontradiktoran fenomen, sačinjen od "orijentalističkih situacija", čiji nestalan karakter zavisi od kulturnih i istorijskih okolnosti koje u isto vrijeme razotkrivaju kompleksnu i nestabilnu prirodu ovog diskursa.

Na osnovu ovih razmatranja, moglo bi se zaključiti da je glavni diskurs o Bosni u britanskim putopisima jedan heterogeni i kompleksni orijentalizam koji se, između sedamdesetih godina 19. i početka 20. vijeka podvrgao uticaju balkanizma. Zbog toga, kao i zbog njegove balkanske lokacije, ova diskurzivna formacija se može nazvati 'orijentalizam balkanskog porijekla'.

Ako smo se odlučili za ovu definiciju, to je zato što ona sadrži balkanističke i orijentalističke elemente, dok u isto vrijeme podvlači i važnosti drugih. Primijetili smo da to ne važi samo za sedamdesete godine 19. vijeka, nego da se nastavlja i početkom

20. vijeka: orijentalizam je dakako stalan element ovdje analiziranog diskursa. No, ne radi se o ‘jednostavnom’ orijentalizmu, ne samo zato što ni jedan diskurs, kao što smo vidjeli, nije ‘jednostavan’, nego i zato što onaj koji nam je ponudio Said za Srednji Istok i Palestinu, ne može da se aplicira na Balkan bez izlaganja bitnim promjenama i transformacijama.

Štoviše, jedan te isti diskurs je mogao da bude izložen promjenama ne samo zbog varijacija u istorijskim okolnostima, nego i zbog vrste uspostavljenih odnosa između zapadnog i istočnog (ili jugoistočnog) društva. Doista, orijentalistički diskurs o Bosni je imao neke posebne karakteristike koje su ga činile različitim od orijentalizma kojeg je osmislio i analizirao Edward Said. Britanski putnici su proizveli i primijenili jednu posebnu balkansku vrstu orijentalizma, koji se, u svojoj pretežno nepromjenjenoj formi, dodatno nadogradio u zadnjoj četvrti 19. vijeka.

Odlomak iz Uvoda i Glave 3 knjige Otkrivanje Bosne i Hercegovine u britanskoj putopisnoj literaturi od Neval Berber, u izdanju Pisa University Press, Edizioni Plus, 2010. – © 2010 Neval Berber

Notes

1. Rekonstrukcija ovdje spomenutih događaja vezanih za engleske putopisce u Bosni i Hercegovini između 16. i 19. vijeka je bila moguća zahvaljujući studiji Omera Hadžiselimovića, Na vratima istoka, Sarajevo 1989. Istu knjigu je moguće konsultovati i u engleskom prijevodu: At the Gates of the East: British Travel Writers on Bosnia and Herzegovina from the 16th to the 20th Centuries, New York 2001. ↩
2. Usp. D. Massey, Power-Geometry and a Progressive Sense of Place, u: Bird J., Curtis B., Putnam T., Robertson G., Tickner L. (ur.), Mapping the Futures, London 1993. ↩

The preceding text is copyright of the author and/or translator and is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 3.0 Unported License.